

2. Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – Спб.: Фолио-пресс, 1999. – 701 с.
3. Большой советский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 1600 с.
4. Куни А. В. Англо-русский фразеологический словарь – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1984. – 944 с.
5. Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – 2-е вид., доп. та перер. – К., Радянська школа, 1978. – 447с.
6. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 1040 с.
7. Юрченко О. С., Івченко І. О. Словник стійких народних порівнянь. – Харків: Вид-во “Основа” при Харківському державному ун-ті, 1993. – 176 с.
8. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
9. Bartmicki J., Panasiuk J. Stereotypy jkzykowe // Wspscyczny jkzyk polski / Pod red. J. Bartmickiego. – Lublin: UMCS, 2001. – S. 371-379.
10. Chambers 20th century Dictionary. – Edinburgh: W & R Chambers, 1980. – 1584 p.
11. Longman Dictionary of Contemporary English. Harlow: Pearson Education Limited, 2003. – 1949 p.

Анотація. В статті викладається програма дослідження функціонування лексем термічної семантики у структурі внутрішньої форми фразеологічних одиниць. Автор виділяє параметри (лексико-семантичний, граматичний, мотиваційно-моделюючий та деякі інші), за якими має здійснюватися комплексний аналіз відповідного мовного матеріалу; при цьому мають враховуватися й евентуальні кореляції між різними параметрами.

Ключові слова: лексема, термічна семантика, мовний матеріал.

Summary. The author proposes a program of research concerning words of thermal meaning as used in set phrases. She outlines a set of parameters (lexico-semantic, grammatical and motivational-modeling as well as some minor ones) to be employed in complex analysis of relevant linguistic data, which must also take into consideration inter-parametric correlations.

Key words: lexicon, termal semantic, linguistic material.

УДК 811.161.2'373.7

Миронюк Н.Д.

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЗІ СЛОВОМ-ІДЕНТИФІКАТОРОМ “ШВИДКО”

Вивчення фразеології як одного з розділів мовознавчої науки, зокрема її структури, класифікації, взаємодії фразеологізму як основного її компонента з одиницями лексико-семантичної, морфологічної та синтаксичної системи; співвідношення окремих складових фразеологічного звороту з кінцевим результатом – значенням, важливе не лише задля вирішення окремих мовних проблем, а й з огляду на те, що, на нашу думку, фразеологізми, як і діалектизми, історизми та архаїзми, є не лише важливими одиницями мови, а й служать носіями і виразниками історії, культури, звичаїв та традицій наших пращурів. Фразеологізми – перлини людської мудрості, вони надзвичайно важливі для розуміння сутності народу, його ментальності, неповторності...Це “думки в одежі Слова”, які прийшли з далеких, запорошених часом і глобальними зрушеннями віків, прийшли і служать нам далі [13, 3].

Ця галузь, незважаючи на цікаві наукові досягнення протягом багатьох років, від О.Потебні, І.Срезневського, Л.Булаховського, Г.Удовиченка, Є.Поливанова, В.Виноградова, І.Ковалика, М.Алефіренка та інших, ще остаточно не має чітких висновків про ряд важливих проблем фразеології, а саме: чи варто виділяти фразеологію як окрему галузь мовознавства, чи розглядати її в лексико-морфологічно-синтаксичному контексті; чи фразеологізм є окремою самостійною одиницею; чи можна тлумачити значення фразеологічного звороту на основі співставлення лише мовних фактів, можливо, варто розглядати їх походження з погляду історії, культури, психології, етнолінгвістики. Однією з найважливіших та найменш досліджених є проблема співвідношення

фразеологізмів та їх лексико-семантичних відповідників, вивченню якої присвятили свої праці Крисенко Т., Навроцька І., Місеньова В., Покровська О., Кравцова С. та інші.

У своїй роботі ми маємо на меті дослідити фразеологічні одиниці зі словом-ідентифікатором “ швидко ” довести або ж спростувати судження про пряме чи опосередковане співвідношення фразеологізму з його відповідником: показати на основі опрацьованого матеріалу, як саме структура фразеологізму, його компоненти (окремі і в цілому) впливають на значення; розкрити суть поняття *швидко* відповідно до різних людських якостей та можливостей.

Як і будь-яке слово, словосполучення чи речення, фразеологізми не тільки називають, узагальнюють чи, навпаки, конкретизують об’єкт (суб’єкт), події, явища, дії, що виконуються цим об’єктом (суб’єктом), але й виражають певну оцінку та почуття; характеризуються емоційністю та експресивністю. Я. Баран зазначає, що “ значення фразеологізму містить два інгредієнти: експресивний і предметно-логічний. Співвідношення цих інгредієнтів треба розуміти як відображення складного процесу, що відбувається у значенні на основі взаємодії його елементів ” [3, 147]. Проте варто зауважити, що досить складно, характеризуючи той чи інший фразеологізм, керуватися словом *логічно*, оскільки часто, а то й у більшості випадків, компоненти, що входять до складу фразеологічного звороту, втрачають всі ознаки слова: лексичне значення, синтаксичну функцію і т.д., тому взаємозв’язок між компонентами фразеологізму перестає бути логічним зв’язком між словами. Деяко суперечливими виявилися припущення Ш. Баллі, котрий, створивши метод семантичної ідентифікації, стверджував, що “ у словосполученні виділяється або не виділяється загальна ознака, яка дає або не дає змогу замінити це словосполучення одним простим словом-ідентифікатором. Ідентифікатор – це, передусім, логічний еквівалент, який служить лише засобом опису явища і не є фактом мови. Тобто зовсім не обов’язково, щоб у мові існував еквівалентний фразеологізмові синонім ” [3, 47].

На наш погляд, фразеологізми не можна характеризувати на основі загальної ознаки; лише осмислення зв’язків між з його компонентами може вказувати на логічність чи нелогічність побудови, що в кінцевому результаті вказуватиме на логічність чи нелогічність в цілому його значення. А звідси випливає: якщо фразеологізм виник способом метафоризації та асоціативності, а не послідовності та логічності, то про який еквівалентний синонім взагалі може йтися?

За І. Чернишовою, є кілька способів виникнення значень:

а) внаслідок семантичного перетворення компонентів, б) на основі власних лексичних значень компонентів, в) результаті типової структури [3, 53].

За своїм виникненням і походженням будь-який фразеологізм є переосмислене (на нашу думку, більш доречно говорити: асоціативно відтворене чи аналогічно відтворене) конкретне словосполучення чи речення, тому слова, що входять до фразеологізму, і слова-ідентифікатори за значенням абсолютно не співпадають. У цьому процесі важлива роль належить метафоризації, перенесенню якої-небудь конкретної дії, ознаки, риси поведінки тощо на основі їх типізації, узагальнення на зовсім інші сфери людської діяльності. Розрив між первісним і фразеологічним значеннями словосполучення може бути таким, що тільки спеціальний етимологічний аналіз дає можливість з’ясувати походження відповідної фразеологічної одиниці [9, 234].

Досліджений нами матеріал показав, що фразеологізми зі словом-ідентифікатором “ швидко ” належать до різних лексико-граматичних розрядів: дієслівних, іменникових, прислівникових, прикметникових, вигуківих.

Нами зібрано та опрацьовано 180 фразеологічних одиниць, серед яких найбільшу групу становлять фразеологічні вислови, які в цілому вказують на характеристику предмета чи явища, на процес виконання дії з певною швидкістю – **дуже швидко, миттєво**. Словник синонімів української мови наводить близько 60-ти відповідників-синонімів слова **швидко**: *стрімко, стрімливо, скоро, хутко, бистро, прудко, шпарко, гінко, мерцій, стрілою, вихорем, вихорцем, поривно, поривчасто, невпинно, шалено, прожогом, стрімголов, сторчголов, навзаводи, чимдуж, чимдужче, щодуху, галопом, притьмом, швидкома, шибко, бігцем, гвалтовно, миттю, вмить, миттєво, раптово, мигцем, моментально, живо, помахом, опукою, блискавично, льотом, махом, вмєнт, духом, душком, удух, тельмом, посмиком, моторно, жваво, енергійно, рухливо, алегро, престо* і т.д. [8, 899].

Більшість фразеологічних зворотів вживається на позначення того самого поняття, але різняться відтінком у значенні, мають різну граматичну структуру, відмінні за своїми стилістичними можливостями тощо. Наприклад:

Як (мов, ніби) гриби після дощу ростуть (з’являються). – Швидко і в великій кількості. *Невеличкі хатки кругом дворища неначе гриби виростили* [12, 197].

За одним махом. – За короткий час, дуже швидко. *За одним махом зробив [Панталаха] порядок* [12, 480].

Тяп-ляп. – Швидко, але недбало; абияк. *Ну що, зняли [кулемет з розбитого танка]? – запитав їх Пузанов насмішкувато. – Ви думали тут так – тяп-ляп?* [12, 908].

Наведені приклади ілюструють різну будову фразеологізмів, і, відповідно, різний відтінок значень: перший фразеологізм – порівняльна конструкція про швидкість дії та її кількісний вияв; другий – словосполучення, в якому теж є ознака швидкої дії, яка, проте, обмежена в часі; третій – виражений скороченим словом (пор. тягнути-лягнути), а ідентифікатор в усіх випадках вказує на швидкість дії, конкретизуючи її як таку, що виконується без старання й ретельності.

Отже, з вище наведеного можна зробити висновок, що чіткого аналізу характеру співпадіння чи відмінностей – фразеологічної одиниці та її відповідника-ідентифікатора немає. У нашому матеріалі за відтинком значень визначаємо ідентифікатори:

- слово-ідентифікатор, який вказує на загальне поняття швидкості;
- слово-ідентифікатор, який вказує на швидкість руху – пересування на ногах;
- слово-ідентифікатор, який вказує на швидкість дії у різних її проявах;
- слово-ідентифікатор, який вказує на швидкість прояву людських якостей та здібностей.

З-поміж виділених структурно-семантичних груп фразеологізмів однією з найцікавіших та найпродуктивніших є підгрупа, слово-ідентифікатор якої вказує на швидкість прояву людських якостей. Аналіз цієї підгрупи дасть можливість застосувати спосіб дослідження фразеологізмів за характером слова-ідентифікатора.

Фразеологізми з ідентифікатором, який пояснює швидкість прояву людських якостей та здібностей

Певна кількість фразеологічних одиниць належить, як правило, до тих понятійних сфер, які пов'язані з емоційно-експресивним станом людини або з тими аспектами її діяльності, які характеризуються якісними й модально-оцінювальними идеографічними категоріями [1, 16]. Переважна кількість фразеологізмів нашого матеріалу, які характеризують людину за її вчинками, почуттями, способом мислення тощо мають такі слова-ідентифікатори:

- а) ідентифікатор, який характеризує процес швидкості розмови, говоріння.

Усе життя людини проходить у її спілкуванні з оточенням і взаємному впливі одне на одного. Уміння говорити є властивістю, що виділяє людину серед інших живих істот. Саме завдяки мовленню, людина може обмінюватися інформацією з іншими людьми, переймати досвід, знання. Мовлення є одним із оцінних засобів характеристики людини взагалі і її конкретного психологічного стану зокрема. Інтенсивність ситуативного або ж характерного для людини процесу говоріння визначають прислівники “швидко” і “тривало”. Порів.:

дріботити язиком. Дуже швидко, скоромовкою говорити. *Ненавиджу я тих лепетливих дам. Якось мені важко на вуха, як хто дуже дріботить язиком* [12, 269];

захлинатися словами. Говорити швидко, без пауз і зупинок, ковтаючи слова. *Жінки, аж захлинаючись словами, навперобій виливають їй своє обурення* [12, 320];

меткий на слово. Який уміє швидко, влучно сказати, відповісти; дотепний. *Бистра в руках, метка на слово, Тетяна, як світлий промінь, влітала в двір* [12, 484];

хапкий на мову. Красномовний, вправний у розмові; який вміє багато й швидко говорити. *Та ти.. Ти, звісно... хапкий на мову – кожне слово викрутиш і сторчача постановиш* [12, 484].

Фразеологічні одиниці, що входять до цієї підгрупи, мають прозору етимологію, до їх складу входять слова, які безпосередньо пов'язані з процесом розмови, говоріння: *мова, слово, язик* і под., проте значення їх компонентів не є синтаксично вільним, а їх лексичні відповідники теж не тотожні: кожен конкретний фразеологізм характеризує процес розмови за певними смисловими його відтинками – *без пауз і зупинок; влучно; красномовно*.

Цікавим з погляду внутрішньої форми є фразеологізм **розсипатися / сипатися горохом**. Дуже швидко, уривчасто говорити. *Не розсипайся горохом – говори спокійно* [12, 758]. Тлумачний словник української мови слово *розсипатися* пояснює так: сиплячись, падати, безладно котитися, розкидатися в різні боки; розпадатися на дрібні частини; дробитися, кришитися [4, 84]. Можна припустити, що цей фразеологізм має синонімом *сипати словами*, що означає говорити не зупиняючись і багато, а отже, йдеться про бездумне, безладне, необережне використання “розкидання” свого словникового запасу.

б) Фразеологізми з ідентифікатором, який характеризує якість і швидкість зорового сприйняття.

На думку науковців, очі – найбільш інформативна частина обличчя. З їхньою допомогою передаються найточніші сигнали людської комунікації. Тому для будь-якої людини першорядного значення набуває вміння безпомилково оцінювати погляд співрозмовника [7, 35]. Метафоризований зміст стійких словосполучень з компонентом **очі** творять вжиті переносно дієслівні компоненти, які ідентифікують прислівник *швидко*. Порів.:

метнути очима (оком, зором). Раптом, швидко поглянути на кого-, що-небудь; кудись. *Устим пригорнув дітей, у вікно метнув очима* [12, 485];

оббігти / оббігати очима (оком, поглядом). Швидко оглянути кого-, що-небудь. *Хутко очима оббіг натовп, стрибаючи з обличчя на обличчя* [12, 562];

очі стріляють. Хтось періодично швидко поглядає на кого-, що-небудь, кудись. *Та не туди стріляли його очі, не туди оберталося серце: не на непочатий моріжок польових квіток, а на підпушену грядочку огородних лілій* [12, 600];

очі хапають. Хто-небудь швидко, блискавично виділяє об'єкт спостереження з-поміж багатьох інших. *Несподівано мої очі хапають казенний пакет на столі* [12, 600].

Фразеологічні одиниці цієї підгрупи цікаві тим, що, незважаючи на їх структуру, де основним компонентом кожного фразеологізму є слова “очі”, “погляд”, “зір”, з лексико-семантичного погляду, поєднуючись з другою їх частиною, утворюють словосполучення, яке є суперечливим щодо остаточного значення: у перших двох випадках слова *метнути* та *оббігти* вказують на дію, що означає “прискорено пересуватися на ногах, швидко переставляючи ноги”; у двох останніх – слова *стріляють* і *хапають* означають дію, що виконується руками.

в) Фразеологізми з ідентифікатором, який характеризує швидкість прояву розумових здібностей людини.

Людина, за своєю суттю, відрізняється від решти живих істот тим, що вміє мислити, аналізувати, обробляти інформацію; спостерігати, переживати, запам'ятовувати й оцінювати побачене чи почуте, робити висновки. Але важливим чинником формування особистості є також ставлення до неї оточуючих, їх оцінка. Народна фразеологія усталила такі характеристики. Наприклад:

бистрий на розум. Здатний добре й швидко міркувати, кмітливий. *Бистра на розум, вона розмовляла так жваво й дотепно, .. що...слухати її не можна було без зворушення і теплої посмішки* [12, 23];

мати коротку (куцу) пам'ять. Швидко забувати про кого-, що-небудь. *Наївно було б нашим недругам гадати, що український народ має настільки вже куцу пам'ять* [12, 472];

думка майнула (сяйнула, блиснула, мигнула). Хто-небудь раптово, миттєво подумав про щось. *Майнула думка повернути просто степом до Карасу* [12, 271];

ловити (хапати, схоплювати, перехоплювати) на льоту (на лету). Дуже швидко, легко сприймати, засвоювати що-небудь. *Кожне слово його аудиторія хапає на льоту* [12, 447].

У першому прикладі лексема *бистрий* є синонімом до слова *швидкий*; у двох наступних прикладах дієслова *майнути* (*сяйнути, блиснути, мигнути*); *ловити* (*хапати, схоплювати, перехоплювати*) вжиті не в прямому, а в переносному значенні вираженої ним дії – вказують на стрімкість не фізичного руху, а швидкість інтелектуальної діяльності. Фразеологічний зворот **мати коротку (куцу) пам'ять** має своїм ідентифікатором лексеми *швидко* стосовно явища *забувати*. Фразеологізму **мати довгу пам'ять** не існує, є лише **мати пам'ять / мати хорошу пам'ять** (“довго і детально пам'ятати про події, явища”). Тому все ж можна припустити, що фразеологізм **мати коротку (куцу) пам'ять** виник асоціативно-антонімічним способом.

д) Фразеологізм з ідентифікатором, який характеризує швидкість прояву фізичних якостей людини.

Як уже зазначалося, більшість фразеологізмів виникли на основі асоціативності та узагальнення за певними зовнішніми ознаками людини, її психологічними і психічними властивостями, професійною діяльністю. Остання відіграла у людському житті важливу роль, оскільки давала можливість забезпечити себе і своїх близьких матеріально. Праця завжди облагороджує людину, а досвід і вправність стали підставою для закріплення їх у змісті фразеологізмів. Порівн.:

закачувати (засукувати) / закачати (засукати) рукава (рукави). Ревно братися до роботи. *Почалися жнива – закачай рукава, – каже одне з багатьох народних прислів'їв* [12, 307];

кипіти в руках. Вправно, швидко і т. ін. виконувати, здійснювати що-небудь. *Баби мастили стіни, Семен пошивав покрівлю, – робота кипіла, горіла в руках* [12, 373];

хапати з вогню. Дуже швидко, невідкладно робити що-небудь. *Бичковський задумався. — Чого ви думаєте...Тут треба...з огню хапати, хоч би й руки попекти! – крикнула Христина* [12, 920];

набита рука. Хтось уміє швидко, легко, майстерно зробити що-небудь, має хороші навички у чомусь. *Оте кіно у нас буває щонеділі, з району приїздить. Ну, я при цьому ділі допомагаю їм: у мене.. на всяке майстерство набита, бач, рука* [12, 764].

Метафоричні усталені словосполучення мають мотивований зміст, хоч обидва компоненти втратили своє пряме первісне значення, але в тлумаченні всіх таких фразеологізмів є компонент *швидко*. Напр.: **закачувати (засукувати) / закачати (засукати) рукава (рукави)**. Повсякденний одяг наших предків складався, в основному, з білих полотняних штанів та білої сорочки з широкими рукавами, тому для зручності виконання роботи чоловіки і жінки перед тим, як братися до роботи закачували (засукували) рукави, очевидно, щоб не забруднити їх. Спритність та швидкість закачування рукавів свідчила про особливий підхід до виконання роботи та завзяття.

Або ж фразеологізм **кипіти в руках**. Слово *кипіти* за Сучасним тлумачним словником української мови, означає *клекотіти, пінитися під час нагрівання; нагрівшись до 100° С, випускати*

пару [10, 243]; переважно вживається з назвами рідин, тому у поєднанні з прийменниковою формою “ в руках ” *кипіти* є алогічним. Проте загальне значення фразеологізму *кипіти в руках* ідентифікується не з кипінням, а зі швидкістю руху водяної маси.

Займаючись різними видами діяльності, людина або втрачає інтерес до обраної справи, або ж набирається досвіду, умінь, навичок, стаючи справжнім професіоналом. Проте не завжди досвід здобути легко: потрібно докласти чимало зусиль, не зважати на перешкоди та фізичні травми. Прикладом може слугувати фразеологічний зворот *набита рука*. Саме слово *набити* означає ударами, тертям об що-небудь робити якесь болісне пошкодження, звідси слідує, що шляхом своїх помилок людина вчилася більше їх не повторювати, старалася покращити результат своєї діяльності, робила все можливе, щоб не страждати фізично і духовно. Фразеологізм *набита рука* використовують, характеризуючи якості і здібності людини за короткий час професійно виконати будь-яку роботу, спираючись на отриманий досвід, що теж далеке від прямого значення компонента *набити*, але споріднене з його семантичною складовою *швидко*.

Фразеологізм *хпатити з вогню* та його ідентифікатор тісно пов'язані за семантикою та лексичним значенням, оскільки уже саме слово *хпатити* означає швидко, поривчасто брати чи схоплювати кого, що-небудь [10, 714]. Проте ми вважаємо, що саме у цьому зв'язку словникове пояснення значення фразеологічного вислову дещо звужене: по-перше, виражене одним словом – *робити*, а по-друге – не вказує, яка конкретно дія виконується, оскільки означає “займатися будь-якою справою”.

Як бачимо, в тлумаченні значення фразеологізмів використовується той або інший компонент структури словосполучення, переважно дієслово, значення якого підсилюється й уточнюється семантичною константою *швидко*. Вивчення фразеологізмів з ключовим словом у тлумаченні його значення або за словом-ідентифікатором забезпечить системнішу семантичну характеристику фразеологізмів і точність у висвітленні їхньої внутрішньої форми і характеру мотивованості значення.

Список використаних джерел

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Х: Вища школа, 1987. – 135 с.
2. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слово (К исследованию фразеологической системы). – Минск.: Изд-во БГУ, 1979. – 152 с.
3. Баран Я. Фразеологія у системі мови. – Івано-Франківськ: “Лілея-НВ”, 1997. – 176 с.
4. Великий тлумачний словник української мови / Уклад. і голов. Ред. В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.
5. Калашник В.С. Словник фразеологічних антонімів української мови / Калашник В.С., Колоїд Ж.В. – 3-тє вид., допов. – К.: Довіра, 2006. – 349 с.
6. Полюга Л.М. Повний словник антонімів української мови. – 3-тє вид., допов. і випр. – К.: Довіра, 2006. – 510 с.
7. Рибалка С.В. Мова міміки, поглядів, жестів. – Донецьк: ТОВ ВКФ “БАО”, 2006. – 224 с.
8. Словник синонімів української мови: У 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головацук та ін. – К.: Наук. думка, 2006. – 1987 с.
9. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.
10. Сучасний тлумачний словник української мови / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. – Х.: ВД “Школа”, 2006. – 1008 с.
11. Томан Іржі. Мистецтво говорити / Пер. з чес. В.І. Романця. – 3-тє вид. – К.: Україна, 1996. – 269 с.: іл.
12. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.
13. Яреценко А.П., Бездітко В.І., Козир О.В., Немировська Н.Г. Сучасний фразеологічний словник української мови. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 640 с.

Анотація. Досліджено фразеологічні одиниці зі словом-ідентифікатором *швидко*. Доведено на основі опрацьованого матеріалу, як саме структура фразеологізму, його компоненти впливають на цілісне фразеологічне значення; розкрито суть поняття *швидко* відповідності до різних людських якостей та можливостей.

Ключові слова: фразеологізм, будова фразеологізму, фразеологічне значення, слово-ідентифікатор.

Summary. His article deals with the phraseological units with the word-identifier *quickly*. On the basis of the given material it is proved how the structure of the phraseologism, its components influence the whole phraseological meaning of the word and the meaning of the term *quickly* is opened according to different personal qualities and abilities.

Key words: phraseology, composition of phraseologism, phraseological meaning, word-identifier.